

سیر تطور آرای مفسران قرآن درباره آیات مرتبط با تثلیث

۱. ربابه قاسمی مبارکه: دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۲. محمد مهدی تقدیسی*: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
۳. سیده فاطمه حسینی میرصفی: گروه فلسفه، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: m.taghdisi@iau.ac.ir

چکیده

مسئله تثلیث که از برجسته‌ترین باورهای مسیحیت می‌باشد و در آن نصاری، توحید مسیحیت را به توحید تثلیثی برگردانده اند، از موضوع‌های مهمی است که در دوره‌های مختلف تاریخی، مفسران بدان پرداخته اند، اما با بررسی تفاسیر سده سوم تا کنون تغییرات و تطوراتی در آرای مفسران قابل مشاهده است. لذا مسئله این تحقیق آن است که این تطور آرای مفسران در چه زمینه و چه موضوعی و به چه شکل بوده است. هدف از نگارش این مقاله که به روش توصیفی، تحلیلی نگاشته شده، بررسی آیات ۱۷۱ سوره نساء و ۷۳ سوره مائده با بهره‌گیری از تفاسیر متقدم، میانه، متأخر و معاصر می‌باشد. در این بررسی به سیر تطور رخ داده آرای مفسران درباره تثلیث پرداخته و در پی پاسخ به پرسش مطرح شده پیرامون آیات منتخب می‌باشیم. یافته‌های بدست آمده در مراجعه به تفاسیر که بیشتر کلامی می‌باشد و در تفاسیر روایی کمتر دیده می‌شود گویای آن است که مفسران متقدم و میانه آنچه را که از تفاسیر این آیات گفته اند فقط بسط و توضیح آیات بوده است، در حالی که مفسران متأخر و معاصر با رجوع به منابع دینی آنها و مناظره با علمای مسیحیت، توضیحات و نظرات کاملتری درباره این انحرافات بیان کرده اند.

کلیدواژگان: سیر تطور، آرای مفسران، تثلیث، پدر، پسر، روح‌القدس

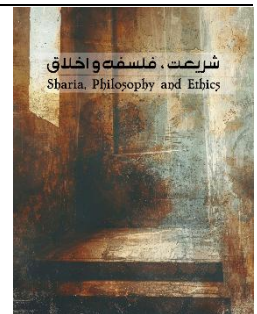
شیوه استناددهی: قاسمی مبارکه، ربابه، تقدیسی، محمد مهدی، و حسینی میرصفی، سیده فاطمه. (۱۴۰۴). سیر تطور آرای مفسران قرآن درباره آیات مرتبط با تثلیث. *فلسفه و اخلاق*، ۳(۳)، ۱۶-۱.

تاریخ ارسال: ۱۰ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۰ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ شهریور ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Evolution of Qur'anic Exegetes' Views on Verses Related to the Trinity

1. Robabeh Ghasemi Mobarakeh: PhD Student, Department of Quran and Hadith Sciences, Y.I.C., Shahr-e Ray, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Mohammad Mahdi Taghdisi*: Department of Quran and Hadith, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Seyedeh Fatemeh Hosseini Mirsafi: Department of Philosophy, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

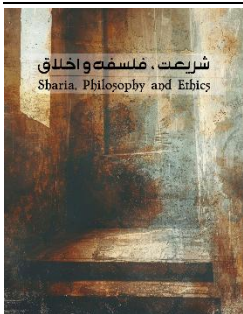
*Corresponding Author's Email: m.taghdisi@iau.ac.ir

Abstract

The doctrine of the Trinity, which constitutes one of the most prominent beliefs of Christianity and through which Christians have transformed monotheism into Trinitarian monotheism, is among the important issues addressed by Qur'anic exegetes across different historical periods. However, an examination of Qur'anic commentaries from the third century onward reveals discernible changes and developments in exegetical views. Accordingly, the central problem of this study concerns the domains, subjects, and forms in which this evolution of exegetical opinions has occurred. The purpose of this article, written using a descriptive–analytical method, is to examine verse 171 of Sūrat al-Nisā' and verse 73 of Sūrat al-Mā'idah by drawing on early, middle, late, and contemporary Qur'anic commentaries. This study traces the trajectory of exegetical developments regarding the doctrine of the Trinity and seeks to answer the research question raised with respect to the selected verses. The findings derived from consulting the commentaries—predominantly theological in nature and less frequently found in narrative exegesis—indicate that early and middle exegetes largely confined themselves to expanding upon and explicating the verses. By contrast, late and contemporary exegetes, through recourse to Christian religious sources and engagement in polemical debate with Christian scholars, have articulated more comprehensive explanations and viewpoints concerning these doctrinal deviations.

Keywords: *evolution, exegetical views, Trinity, Father, Son, Holy Spirit*

How to cite: Ghasemi Mobarakeh, R., Taghdisi, M. M., & Hosseini Mirsafi, S. F. (2025). The Evolution of Qur'anic Exegetes' Views on Verses Related to the Trinity. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(3), 1-16.

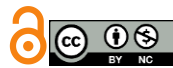

Submit Date: 30 April 2025

Revise Date: 23 July 2025

Accept Date: 01 August 2025

Publish Date: 23 August 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The doctrine of the Trinity occupies a central and highly contested position in Christian theology, while at the same time constituting one of the most explicitly criticized beliefs in the Qur'an. From an Islamic theological perspective, the core message of all revealed religions is uncompromising monotheism, and the original message of Jesus Christ is understood to have been no exception. Nevertheless, historical processes of doctrinal development, theological speculation, and post-prophetic reinterpretation led Christianity toward a Trinitarian formulation of the divine, which Islamic sources consistently reject as a form of doctrinal excess (ghulūw). Qur'anic criticism of the Trinity is articulated most explicitly in verse 171 of Sūrat al-Nisā', which warns the People of the Book against exaggeration in religion and commands them not to say "Three," and in verse 73 of Sūrat al-Mā'idah, which unequivocally declares disbelief on the part of those who claim that God is "the third of three." Muslim exegetes across the centuries have engaged these verses extensively, yet their approaches, emphases, and interpretive strategies have not remained static. This study is grounded in the premise that Qur'anic exegesis is historically situated and intellectually responsive to broader theological, philosophical, and interreligious contexts. Accordingly, it investigates how exegetes from the third century onward conceptualized the Trinity, identified its referents, and assessed its theological implications, and how these interpretations gradually evolved from relatively concise, text-centered explanations into more elaborate, polemical, and historically informed analyses. Early and middle exegetes largely confined themselves to explicating the Qur'anic text itself and clarifying the apparent meanings of "three" and "third of three," whereas later and contemporary exegetes increasingly turned to Christian sources, historical councils, and interreligious debates in order to provide more comprehensive critiques of Trinitarian doctrine (1, 2).

From a methodological standpoint, this research adopts a qualitative, descriptive–analytical, and comparative approach. It is classified as fundamental research insofar as it addresses the doctrinal foundations of Christianity from the perspective of Islamic theology rather than pursuing applied or instrumental objectives. The data set consists of Qur'anic commentaries (tafsīr works) spanning four broadly defined historical periods: the early period (third to sixth centuries), the middle period (seventh to ninth centuries), the late period (tenth to thirteenth centuries), and the contemporary period (fourteenth and fifteenth centuries). Given the theological nature of the subject matter, the study primarily focuses on doctrinal and rational commentaries rather than purely narrative or tradition-based exegesis, which played a more limited role in shaping interpretive developments on this issue. The analytical procedure involves examining exegetical statements on the two focal verses, identifying recurring interpretive patterns, and comparing shifts in terminology, argumentative strategies, and sources of authority across periods. Special attention is paid to how exegetes defined the addressees of the verses, interpreted the prohibition "do not say three," conceptualized the meaning of "third of three," and explained the Christian notions of Father, Son, and Holy Spirit. By placing these interpretations within their historical and intellectual contexts, the study seeks to illuminate the dynamics through which Qur'anic exegesis responded to changing theological challenges and expanding interreligious encounters (3, 4).

In its conceptual framework, the study first outlines the doctrine of the Trinity as understood within mainstream Christian theology. According to Christian sources and ecclesiastical councils, the Trinity affirms belief in one divine essence subsisting in three hypostases or persons: the Father, the Son, and the Holy Spirit. While Christians insist that this formulation does not entail belief in three gods, Muslim exegetes have consistently questioned the coherence of this claim, arguing that numerical plurality at the level of persons inevitably compromises absolute divine unity. Classical exegetes frequently cited Christian creeds and councils—sometimes indirectly—to illustrate the internal logic of Trinitarian theology and to highlight what they perceived as its contradictions. Many commentators explained that Christians describe the Father as the divine

essence, the Son as the divine Word or knowledge incarnated in Jesus, and the Holy Spirit as divine life or vitality, all of which are said to be fully God. Muslim exegetes, however, argued that whether these are understood as independent entities or as essential attributes, the result is either an implicit multiplicity of gods or an incoherent conflation of essence and attributes. This critique is repeatedly articulated in the tafsīr tradition, where analogies—such as comparing the Trinity to composite physical objects—are employed to demonstrate the logical impossibility of simultaneously affirming numerical oneness and real plurality (2, 21). When examining early exegetical treatments, the study finds that commentators of the third to sixth centuries generally identified the primary addressees of the verses as Christians, though some included Jews insofar as they were also accused of exaggeration in religious matters. These exegetes typically interpreted “do not say three” as a prohibition against affirming multiple divine entities, often stating that Christians regarded God, Jesus, and Mary as divine figures. This interpretation was frequently supported by reference to verse 116 of Sūrat al-Mā'idah, where Jesus is asked whether he instructed people to take himself and his mother as gods besides God. At the same time, some early exegetes acknowledged that Christians did not explicitly claim belief in three separate gods but rather spoke of one God with three hypostases. Nevertheless, they maintained that such formulations ultimately amounted to polytheism. Discussions of Christian sects—such as Jacobites, Nestorians, and Melkites—appear in a rudimentary form during this period, primarily to illustrate internal Christian اختلاف rather than to provide detailed historical analysis. Interpretations of the Holy Spirit were likewise diverse, with exegetes variously identifying it as Gabriel, the Gospel, or a special divine spirit associated with Jesus (6, 8, 10).

In the middle and late periods, exegetical discussions exhibit both continuity and gradual expansion. Seventh- to ninth-century commentators largely reaffirmed the positions of their predecessors but began to articulate more explicit rational critiques of Trinitarian metaphysics. Figures such as Fakhr al-Din al-Razi emphasized the philosophical incoherence of attributing real multiplicity to the divine essence, arguing that Christian theologians mistakenly treated essential attributes as independent realities. During the tenth to thirteenth centuries, exegetes increasingly referenced the four canonical Gospels and noted inconsistencies in their portrayals of Jesus, such as describing him alternately as Son of God, Son of Man, or servant of God. Some commentators explicitly argued that the doctrine of the Trinity had no clear foundation in the original teachings of Jesus and was instead the product of later theological developments influenced by pre-Christian pagan traditions. Despite these expanded discussions, interpretations of the Holy Spirit remained largely consistent with earlier views, and the core exegetical positions on the Qur'anic verses did not undergo radical transformation during this phase (12, 17, 22).

A more pronounced shift becomes evident in contemporary exegesis from the fourteenth and fifteenth centuries. Modern exegetes, such as Allameh Tabataba'i, Ayatollah Javadi Amoli, Rashid Rida, and others, display a marked engagement with Christian theology, church history, and interreligious polemics. They explicitly analyze the historical emergence of Trinitarian doctrine, linking it to ecclesiastical councils and to the influence of Greco-Roman, Egyptian, and other ancient religious traditions. These exegetes argue that early Christianity was fundamentally monotheistic and that the Trinity was gradually introduced under the influence of philosophical speculation and imperial politics, particularly following the conversion of Constantine. In their interpretations of “third of three,” they offer nuanced discussions of whether the Qur'an critiques belief in God, Jesus, and Mary as three gods or belief in the Father, Son, and Holy Spirit as divine hypostases, concluding that both formulations ultimately contradict genuine monotheism. Contemporary exegetes also expand discussions of the Holy Spirit, examining its role in Islamic theology and distinguishing it from Christian conceptions. This period is characterized by systematic engagement with Christian sources, direct

dialogue with Christian scholars, and an explicit effort to respond to modern theological questions and interfaith debates (1, 27, 28, 33).

In conclusion, the historical survey of Qur'anic exegesis demonstrates that while Muslim commentators across all periods shared a fundamental rejection of the Trinity as incompatible with divine unity, the manner in which they articulated this rejection evolved significantly over time. Early and middle exegetes primarily expanded upon the Qur'anic text itself, whereas later and especially contemporary exegetes supplemented textual interpretation with historical analysis, philosophical critique, and direct engagement with Christian theology. This evolution reflects broader transformations in the intellectual horizons of Muslim scholars and highlights the dynamic nature of Qur'anic exegesis as a discipline responsive to changing theological and cultural contexts.

قطعا در همه ادیان آسمانی، دعوت به یکتاپرستی، بنیادی ترین موضوع بوده و از همین رو، پایه آیین حضرت عیسی (ع) همانند انبیای الهی، بر توحید ناب استوار بوده است. ولیکن به دلیل تحریفاتی که پس از ایشان انجام شد، توحید مسیحیت تبدیل به توحید تثلیثی گردید. تفریط و کوتاهی در معرفت خدا و افراط و تندروری درباره پیامبران و بالابردن آنان از حد انسان، زمینه ساز عقیده تثلیث و سه گانه پرستی مسیحیان شد (1).

آموزه تثلیث از مهم ترین و برجسته ترین باورهای مسیحیت بوده که برای مسیحیان بسیار با ارزش است. باور به تثلیث به معنای وجود سه خدای پدر، پسر و روح القدس می باشد که در باور مسیحیان این سه خدا یکی است. «تثلیث» در قرآن به سختی نکوهش شده و هم ردیف با کفر خوانده شده است. خداوند با دو تعبیر «وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ» (۱۷۱ نساء) و «لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثُ ثَلَاثَةٌ» (۷۳ مائده) به اعتقاد تثلیث در مسیحیت اشاره کرده است.

مفسران در سده های مختلف، در ذیل این دو آیه، همچون آیات دیگر قرآن، تفاسیر خود را بیان کرده اند. این مقاله می کوشد تا با بهره گیری از روش توصیفی، تحلیلی و با مراجعه به تفاسیر سده سوم تا کنون، با محوریت پرسشهای زیر به بررسی سیر تطور آرای مفسران پیرامون آیات مرتبط با مسیحیت بپردازد. پرسش مطرح شده به قرار زیر است:

آرای مفسران در دوره های تفسیری گوناگون با چه تطوراتی مواجه بوده است؟ و این تطورات چگونه بوده است؟

برای پاسخ به این پرسشها کوشیده ایم تا آرای مفسران با رعایت ترتیب تاریخی آنها بررسی شود. لازم به ذکر می باشد با نگرش به تاریخ تفسیر قرآن، می بینیم که در برخی از دوره ها، تفسیر رونق چندانی نداشته است و برعکس در دوره های دیگر، شاهد شکوفایی تفسیر یا اوج دوباره آن بوده ایم. ما نیز در گزینش تفاسیر ناچار به پیروی از این شرایط هستیم. در نتیجه کوشیده ایم تا از مفسران برجسته هر دوره و از فرق مختلف مذهبی و متناسب با رشد تفاسیر بهره بگیریم و چون موضوع مقاله از مباحث عقیدتی و در چارچوب تفاسیر کلامی بیان شده، بیشتر تفاسیر برگزیده دربردارنده این گرایش است.

بنابراین، از تفاسیر روایی محض که همانند تفاسیر سده سوم، نقش چندانی در تطور دیدگاهها نداشته، استفاده کمی شده است. در پژوهش حاضر تلاش بر این است تا پاسخ به سوالات مطروحه به روشنی داده شود. بدیهی است که درستی یا نادرستی آرای مفسران مدنظر نمی باشد.

روش شناسی تحقیق

در یک دسته بندی کلی تحقیقات را بر حسب هدف به سه دسته تقسیم می کنند: تحقیقات بنیادی، کاربردی و توسعه ای. این پژوهش به لحاظ هدف، تحقیقی بنیادی محسوب می شود چرا که مبانی و اعتقادات مسیحیت (تثلیث) را مورد کنکاش و جستجو قرار می دهد. به لحاظ گردآوری اطلاعات از داده های تفاسیر ادوار مختلف تاریخی بهره گیری کرده است، لذا از این جهت می توان گفت تحقیقی تاریخی است. از این جهت که اندیشه مفسران ادوار مختلف مورد بررسی قرار می گیرد به لحاظ روشی، تحقیقی توصیفی محسوب می شود. بدیهی است نقش محقق در این تحقیق و قضاوت هایی که نموده است این پژوهش را در دسته پژوهش های کیفی قرار می دهد. به لحاظ تجزیه و تحلیل داده ها، با توجه به اینکه دیدگاه مفسران ادوار مختلف در کنار همدیگر بحث می شود، تحقیقی مقایسه ای تلقی می گردد.

تثلیث در مسیحیت

تثلیث از آموزه‌های بنیادی الهیات مسیحی است. به آموزه بسیار مشهور مسیحیان، مبتنی بر سه شخص یا سه اقنوم در خدا، تثلیث گفته می‌شود. در منابع مسیحی "تثلیث" را این گونه معرفی می‌کنند: "تثلیث" واحد است. ما به سه خدا اعتراف نمی‌کنیم، بلکه به خدای واحد در سه اقنوم "تثلیثی" که از نظر جوهر واحد است" (شورای قسطنطنیه). پس اقا نیم ثلاثه در یک الوهیت سهیم نیستند، بلکه هر یک از آنها کامل خدا هستند: "پسر همان پدر است و پدر همان پسر است و روح القدس همان پدر و پسر است؛ یعنی از نظر سرشت و طبیعت یک خدا هستند" (شورای تولدو). "هر یک از اقا نیم ثلاثه، همین حقیقت، یعنی جوهر و ذات و سرنوشت الهی هستند" (شورای لاتران) (2)، هر سه فرقه ی مهم مسیحی (کاتولیک، ارتدکس و پروتستان) تثلیث را در کنار توحید از اعتقادات اساسی و شاخصه‌های هر مسیحی می‌دانند. معنای تثلیث یعنی وجود سه شخص «پدر»، «پسر» و «روح القدس» در الوهیت.

در آموزه تثلیث، مسیحیان معتقدند که خدای واحد در سه شخص پدر، پسر و روح القدس تجلی یافته است. آنان به سه اقنوم و سه شخص که جنبه الوهی دارند، معتقدند و برای اینکه به شرک متهم نشوند، معتقدند: این سه شخص، تجلی یک حقیقت هستند. مسیحیان می‌گویند در هنگام بیان سه گانگی خدا، یگانگی خدا را بیان کنند (3).

تثلیث در قرآن

در هیچ جای قرآن، به روشنی، سه شخص تثلیث در کنار هم معرفی نشده‌اند؛ آنچه در قرآن می‌توان یافت، دو بار مفهوم اصطلاح تثلیث بیان شده است و غلو آمیز بودن آن در آیه ۱۷۱ سوره نساء که خداوند می‌فرماید: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ.....» ای اهل کتاب در دین خود غلو مکنید..... و نگوئید خدا (سه گانه است باز ایستید که برای شما بهتر است.... (قران کریم، ترجمه فولادوند، ۱۴۱۸ ه.ق.). و کفر آمیز بودن آن در آیه ۷۳ سوره مائده آمده است: «لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثٌ ثَلَاثَةٌ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ» کسانی که [به تثلیث قائل شده و] گفتند خدا سومین [شخص از] سه [شخص یا سه اقنوم] است قطعاً کافر شده‌اند و حال آنکه هیچ معبودی جز خدای یکتا نیست..... همان طور که مشخص می‌شود قرآن کریم، با دو تعبیر "و لا تقولوا ثلاثه" و "ان الله ثالث ثلاثه" به تثلیث اشاره کرده است و بر اساس نظام توحیدی، به شدت آن را نهی کرده و به انکار و نقد آموزه تثلیث پرداخته و با رد آن، مسیحیان را بیم می‌دهد و این عقیده را غلو آمیز و کفر آمیز خوانده است.

تثلیث در تفاسیر قرآن

اینک آرای مفسران ذیل آیات فوق الذکر به تفکیک هر آیه و بر حسب دوره‌های زمانی مورد بررسی قرار می‌گیرد: با مراجعه به تاریخ تفسیر قرآن، سیر تطور تاریخی را به چهار دوره متقدم، میانه، متاخر و معاصر تقسیم کردیم: در دوره متقدمین (قرن سوم تا ششم) در ابتدا مفسران به گردآوری و تنظیم کتب روایی پرداخته و از قرن چهارم به بعد تفسیر مرحله به مرحله پیش رفت و تفسیر شکل‌های گوناگون به خود گرفت، در دوره میانه (قرن هفتم تا نهم) قرنهای افت مسلمانان در علم به شمار می‌رود و دوران افول تفسیر بوده است، در دوره متأخرین (قرن دهم تا سیزدهم) مفسران بازگشتی به روایات تفسیری داشته‌اند و تفاسیر روایی همانند تفاسیر قرن سوم بود که از نیمه قرن دوازدهم به بعد رکود نسبی در تفسیر به وجود آمد، در دوره معاصر (قرن چهاردهم و پانزدهم) مفسران به فکر بازگشت به قرآن افتادند، تلاش‌ها و مجاهدت‌های فراوانی به منظور پاسخگویی به شبهات فراروی بشریت انجام دادند، با توجه به ویژگی‌های دوره کنونی تطور و تنوع تفسیر، همانند علوم دیگر امری طبیعی و لازم به نظر می‌رسد. ما نیز با توجه به

بیشتر مفسران درباره مضمون "ثالث ثلاثه" معتقدند این گفته همه نصاری است قبل از اینکه به سه فرقه یعقوبیه، نسطوریه و ملکائیه تقسیم شوند، یعنی الله را یکی از سه خدا می‌دانند. نصاری می‌گویند خداوند قدیم است و یک ذات دارد که شامل سه اقنوم پدر، پسر و همسر است (8). البته بعضی دیگر از مفسرین معتقدند عموم مسیحیان معتقدند پدر، پسر و روح القدس خدای واحد هستند، و خدا از سه عنصر پدید آمده در عین حال یکی هستند (4-6)، و نمی‌گویند سه خدا هست و از این عبارت منع شده‌اند (4, 5, 11). مسیحیان جوهر واحدی را قبول دارند که سه اقنوم پدر(ذات)، پسر(علم) و روح القدس(حیات) می‌باشد و بین مسیحیان مشهور است که مسیح از طرف پدر و مادر لاهوتی و ناسوتی است (2). درباره حقیقت روح القدس «روح» را جبرئیل و «قُدُس» را «الله» و نامی که حضرت عیسی(ع) با آن مردگان را زنده می‌کرد تفسیر کرده‌اند. مفسران در تفسیر روح القدس اینگونه مطرح کرده‌اند: ۱. روح القدس جبرئیل است؛ ۲. روح القدس انجیل است؛ ۳. منظور از «روح»، همان روحی است که در حضرت عیسی(ع) دمیده شده است (2, 4, 5, 7-9, 11-21).

ب) دیدگاه مفسران دوره میانه: (قرن هفتم تا نهم)

در قرن هفتم نیز مفسران اهل کتاب را نصاری می‌دانند (13, 21-23). آنها برای بزرگ داشتن رسولشان گفتند حضرت عیسی(ع) خدا و پسر خداست (19) در قرن هشتم یکی از مفسرین، اهل کتاب را نصاری نجران میدانند که گفته مقاتل است و در ادامه مانند زمخشری غلو یهود و نصاری را بیان کرده است (24).

بعضی از مفسرین در قرن هفتم و هشتم همانند متقدمین "ثَلَاثَةٌ" را خبری می‌دانند که مبتدای آن حذف شده است و می‌گویند در اینکه مبتدا چه چیزی باشد اختلاف نظر است، فخرالدین رازی آن را "اقانیم ثلاثه" و ابوحنیفه "الاله ثلاثه" می‌داند (6, 21). همه مفسرین «و لا تقولوا ثلاثه» را یعنی نگویید خدای ما سه خداست معنی کرده‌اند، و به نقل از زجاج و فراء و دیگران نقل می‌کنند که نصاری بر این باور هستند الله، حضرت عیسی(ع) و مادرش مریم(ع) هر سه خدا هستند و دلیل این سخن را آیه ۱۱۶ مائده بیان کرده‌اند. فخرالدین رازی می‌گوید: آنچه از مذهب نصاری بدست می‌آید آن است که ذات خداوند دارای اوصاف سه گانه است، ولی آنچه ایشان صفت می‌دانند، در حقیقت ذات است، چون آنها حلول خدا در حضرت عیسی(ع) و مریم(ع) را جایز دانسته‌اند و با وجود این آنها را دوشخص مجزا می‌پندارند، و این کفر است، و باید گفت مذهب نصاری جداً مجهول است (21). مفسرین این دوره نیز از سه فرقه یعقوبیه، نسطوریه و ملکائیه یا ملکیه نام برده‌اند. ابن کثیر می‌گوید: نصاری با فرقه‌های زیاد و نظرات و گفته‌های مختلف هستند (22).

مفسرین می‌گویند: درباره مضمون ثالث ثلاثه معتقدند: یک ذات با سه اقنوم پدر(ذات)، پسر(کلمه) و روح القدس(حیات) وجود دارد که این سه یک خدا هستند، همانند خورشید که دارای شعاع نور، حرارت و جسم است، همانا کلمه از کلام خداست و مخلوط شده با جسم حضرت عیسی(ع) مانند مخلوط شدن آب با شیر و آنها می‌پندارند همه یک خدای واحد هستند. که این از نظر عقلی کاملاً باطل است (21). ابوحنیفه همچون زمخشری در قرن ششم مقام لاهوتی و ناسوتی مسیح را بیان می‌کند و همان گفته‌های فخرالدین رازی را مطرح می‌کند (24). ابن کثیر علاوه بر ذکر اقانیم ثلاثه می‌گوید: نصاری معتقدند اقنوم کلمه، از طریق پدر در پسر ظاهر می‌شود (۱۴۳/۱). جرجانی اقنوم پدر را خدا، اقنوم پسر را حضرت عیسی(ع) و اقنوم روح القدس را جبرئیل مینامد (۳۱۴/۲).

درباره حقیقت روح القدس مفسران با توضیحات بیشتر و کمی مشابه با دوره متقدمان تفسیر روح القدس را چنین بیان کرده‌اند که مراد از روح القدس:

۱. جبرئیل، ۲. انجیل؛ ۳. اسم اعظم خداوند؛ ۴. روحی که در حضرت عیسی(ع) دمیده شده است می‌دانند (13, 16, 21).

در این دوره مخصوصاً قرن نهم تفاسیر بیشتر ادبی و لغوی هستند و در این موضوع همان سخنان مفسرین دوره قبل بیان شده است.

ج) دیدگاه مفسران دوره متأخر: (قرن دهم تا سیزدهم)

از نظر مفسران خطاب «یا اهل الکتاب» یهود و نصاری می‌باشد. یهودیان عزیر را ابن الفاعل می‌گویند و ترسایان حضرت عیسی (ع) را خدا یا پسر خدا و یا ثالث ثلاثه می‌نامند (15). آنها صاحبان تورات و انجیل (یهود و نصاری) می‌باشند. یهود در نکوهش و مذمت حضرت عیسی (ع) او را فرزندی نامشروع دانستن؛ و نصاری در ستایش حضرت عیسی (ع)، او را پسر خدا خوانده‌اند (25). مفسرین قرن دوازده و سیزده اشاره به مخاطب اهل کتاب نداشته و در تفسیر آیه به اعتقادات نصاری پرداخته‌اند.

در این دوره اشاره‌ای به مبتدای محذوف نداریم فقط فیض کاشانی در قرن یازدهم منظور از ثلاثه را «الالهه ثلاثه» (15) و شوکانی «اقانیم ثلاثه» می‌داند (17) و همه مفسران همچون قرون گذشته این قسمت از آیه را اینگونه معنی کرده‌اند: نگوید خدایان ما سه خداست و مراد از این سه خدا: الله، حضرت عیسی (ع) و مادرش مریم (ع) است و موید این مطلب را آیه ۱۱۶ مانده بیان کرده‌اند. مفسرین این دوره نیز از سه فرقه یعقوبیه، نسطوریه و ملکانبیه یا ملکیه نام برده‌اند. در قرن یازدهم و دوازدهم بعضی از مفسرین برای معرفی گروه‌های نصاری روایتی از ابن جعفر (ع) که قمی در قرن سوم نقل کرده است، آورده‌اند (15, 26). در قرن سیزدهم آلوسی در توضیحی کامل به فرقه‌ها می‌پردازد، او می‌گوید یعقوبیان گفتند: ذات خداوند قدیم و ذات انسان حادث است آنها با هم ترکیب می‌شوند و یک ماده را تشکیل می‌دهند و آن مسیح است و او خداست، و ملکانبیه نیز که در روم بودند به اثبات تثلیث پرداخته و می‌گفتند همه آنها خدا هستند، نسطوریان نیز مانند ملکانبیه تثلیث را بیان کرده‌اند آنها ادعا کردند که پسر از پدر متولد شده و تجسم و اتحاد او با بدن مسیح هنگام تولد به دلیل ذات انسانیت اوست پس مسیح یک خدای کامل و یک انسان کامل است اما کسانیک در میان نصاری گفتند: خدا یکی است و مسیح از مریم (ع) متولد شد و او عبد صالح و آفریده خداست و خداوند با نام گذاری فرزند، به او ارج نهاده است (12). شوکانی می‌گوید: ما در چهار انجیل دقت کردیم و متوجه اختلافات زیادی درباره حضرت عیسی (ع) شدیم گاهی او را پسر انسان و گاهی او را پسر خدا و گاهی او را پسر رب توصیف کرده‌اند و این تناقض آشکاری است (17).

درباره مضمون ثالث ثلاثه همه مفسران می‌گویند: اکثر نصاری به اقانیم ثلاثه که شامل: آب (خدا یا ذات یا وجود)، ابن (عیسی یا کلمه یا علم) و روح القدس (حیات) که الوهیت بین آنها مشترک می‌باشد، معتقدند. آنها یک ذات واحد هستند و مسیحیان این را منع کرده‌اند که بگویند آنها سه خدا هستند و لازم می‌دانند که بگویند پدر، پسر و روح القدس خدایند و پسر پدر نیست (15, 26). خداوند جوهر واحدی است و اقانیم صفاتی برای ذات قدیم است که سه اقنوم دارد (آلوسی ۲۰۰۳/۳، شوکانی ۶۲۳/۱). این احتمال وجود دارد که مقصود از پدر اصل و مبدأ باشد، زیرا قدیمی‌ها اصول را از روی تشریف و اکرام، پدر می‌نامیدند همانطور که ابراهیم (ع) را خلیل می‌نامیدند یا اینکه بناهای یاد بود یا آثار باستانی را ابناء یا پسران می‌نامیدند (12).

این دوره در باب حقیقت روح القدس، عموماً همان مطالب قرون گذشته را به صورت مختصر و کلی مطرح نموده و همان مصادیق آورده شده را ذکر کرده‌اند. به عبارت دیگر در این دوره زمانی تطوراتی در آرا مفسران رخ نداده است.

از سده سیزدهم به بعد توضیحاتی درباره جایگاه تثلیث و چگونگی ورود آن به مسیحیت توسط مفسران شروع می‌شود و با مراجعه به تفاسیر، نشانه‌هایی از ارجاع مفسران به کتب مقدس دیده می‌شود که در تفاسیر خود از آنها بهره گرفته‌اند. آنها می‌گویند: گفته‌های نصاری همه افسانه‌ها و باطل‌های کفارند و هیچ پایه و اساسی ندارد جز تقلید از نیاکان خود و هیچ پایه‌ای در قانون انجیل ندارد و از سخنان مسیح و یاران و شاگردان او گرفته نشده است (12).

با مطالعه چهار انجیل به خوبی دیده می‌شود اختلافات بسیاری درباره حضرت عیسی (ع) وجود دارد که برآمده از تحریف مفسران انجیل و دستکاری‌های دست‌اندرکاران است. این چهار انجیل، هر یک به یکی از اصحاب حضرت عیسی (ع) نسبت داده شده است که هر یک از این چهار تن به شرح حال و سیره و معجزات حضرت عیسی (ع) اشاره کرده‌اند. سخنان و نوشته‌های ایشان متفاوت، ولی معانی آنها با هم همخوان بوده است

و چیزی از سخنان خداوند در آن‌ها نیست و کتابی که بر حضرت عیسی(ع) از سوی خداوند نازل شده باشد به چشم نمی‌خورد؛ با آنکه خداوند در قرآن به ما خبر داده است که انجیل کتابی است که خداوند آن را بر حضرت عیسی(ع) نازل کرده است (17).

(د) دیدگاه مفسران دوره معاصر: (قرن چهاردهم و پانزدهم)

همه مفسرین معاصر مخاطب را نصاری می‌دانند در قرن پانزدهم مفسرانی چون طباطبایی و جوادی آملی با توضیحی کاملتری گویند: با وجود قرینه‌ها و سیاق آیه مخاطب، نصاری می‌باشد نه عموم اهل کتاب (1, 27) و «غلو» که به معنای تجاوز و گذر به سوی افراط و تفریط است، در این آیه به معنای افراط و زیاده روی در دین می‌باشد (1).

در این دوره مفسرین در تفسیر خود درباره «ولا تقولوا ثلاثه» آورده اند: و نگوید خدایان سه هستند و منظور از کلمه «ثلاثه» را، پدر، پسر و روح القدس می‌دانند. یکی از مفسرین می‌گوید: شاید این یک شعار برای مسیحیان در دینشان بوده است مانند کلمه شهادت در میان مسلمانان (23). گروهی می‌گویند مسیح پسر مریم(ع)، خداست، گروهی می‌گویند مسیح، پسر خداست و نه خدا، و گروه دیگری می‌گویند خدای آنها «ثالث ثلاثه» است اما مسیحیان متاخر می‌گویند سه اقنوم وجود دارد (28). ابن عاشور با توضیحات خود به ایجاد فرقه ملکانه در سال ۳۲۷ میلادی و همچنین ایجاد فرقه‌های یعقوبیه و نسطوریه در اواسط قرن ششم میلادی اشاره می‌کند و می‌گوید اکنون فرقه یعقوبیه، ارتودکس و فرقه نسطوریه، کاتولیک نامیده می‌شود (23). زحیلی در معرفی فرقه‌های نصاری، آنها را ملکیه، نسطوریه باستان، کاتولیک و پروتستانها معرفی کرده است (18, 19). جوادی آملی از فرقه ملکانه که به جاثلیقیه [کاتولیک] معروف اند نام برده است (1). جوادی آملی ذیل آیه ۱۷۱ نساء بعد از توضیحاتی کامل درباره اعتقادات نصاری می‌گوید تثلیث یعنی اعتقاد به الوهیت خدا، مسیح و مریم(ع) یا اعتقاد به خدایان سه گانه اب (خدا)، ابن(مسیح) و روح القدس (1).

درباره مضمون ثالث ثلاثه در این دوره مفسران معتقدند نصاری می‌گویند خدا مجموع سه اقنوم و الله یکی از این سه میباشد. آنها گروه سه نفره را با عبارت پدر(خدا یا ذات یا وجود قدیم) که منشأ موجودات می‌باشد و پسر(حضرت عیسی(ع) یا علم یا کلمه) که مدیریت همه قوای ذهنی از اوست و روح القدس (حیات) که ایجاد جهان فیزیکی از اوست معرفی می‌کنند. نصاری آنچه در کتاب مقدس درباره صفات خدا وجود دارد را به اقنوم تفسیر کرده‌اند (23). مسیحیان می‌گویند: خدا پدر و مسیح(ع) پسر اوست آنگاه پدر در پسر حلول کرد و متحد شده و در نتیجه این اتحاد، روح القدس به وجود آمده و هر یک از این سه، درحالی که عین یکدیگر هستند غیر هم هستند (29). مغنیه درباره اقاانیم سه گانه سوالی را مطرح می‌کند: آیا سخن کسانی که می‌گویند خدا یکی است ولی سه اقنوم پدر، پسر و روح القدس دارد، از باب توحید است و یا از باب تعدد خدایان؟ او در پاسخ می‌گوید: این موضوع بستگی به این دارد که آنان از «اقانیم» چه معنایی را اراده می‌کنند. زیرا معنای اقاانیم به نقل از سعید خوری شرتونی، جمع اقنوم، اصل و شخص معنا شده است. حال اگر نصاری مراد و معنای اقاانیم را صفات خدا، مانند رحمان، رحیم بگیرند سخن آنان از باب توحید است در حالی که آنها معنای اقاانیم را «اصل و شخص» گرفته اند. بنابراین قائل شدن به اقاانیم سه گانه توسط نصاری از باب تعدد خدایان است نه از باب توحید (29). مکارم نیز اقنوم را اصل و ذات، معنی کرده و جمع آن را «اقانیم» می‌داند (3). حاصل گفتار مسیحیان که در ابواب مختلف انجیلها زیاد به چشم می‌خورد این است که ذات خدا جوهر واحدی است و سه اقنوم دارد که خدای متعال با آنها جلوه و ظهور کرده سپس پسر از ناحیه پدرش به همراهی روح القدس نازل شد (27). جوادی آملی می‌گوید: آیا «ثالث ثلاثه» همان اب و ابن و روح القدس است، چنان که برخی گفته اند؛ یا مراد خدا، مسیح و مریم است، ایشان بدون پاسخ به این پرسش می‌گویند به هر روی، هر دو قسم تثلیث، محال و باطل اند؛ خواه تثلیث به شکل اعتقاد به الوهیت اب و ابن و روح القدس باشد؛ یا به شکل باور به اله بودن خدا، مسیح و مریم (1).

درباره حقیقت روح القدس در این دوره توضیحات کامل تر و جامع تری درباره حقیقت روح بیان شده است و درباره روح القدس چنین آورده اند: ۱. روح القدس، جبرئیل که او را روح الامین نیز می نامند، میباشد ۲. روح القدس را روح وحی نامیده اند که خداوند متعال به وسیله آن از پیامبران خود حمایت می کند؛ ۳. روح القدس را فرشته ای برتر از جبرئیل و میکائیل می دانند؛ ۴. مفسرین معتقدند روح القدس در سنت اسلامی کارکردهای ویژه ای دارد؛ ۵. درباره اینکه روح القدس همان جبرئیل است محل بحث می دهند (1, 3, 4, 8, 9, 11, 16, 17, 22, 23, 27, 32-29).

مفسران در دو سده چهاردهم و پانزدهم، علاوه بر مطالعه منابع مسیحیت و کتب تاریخی، با مناظره با پژوهشگران و مبلغان مسیحی، به توضیح بیشتر درباره جایگاه تثلیث و چگونگی ورود آن به مسیحیت پرداخته و سعی در پاسخ به شبهات ایجاد شده دارند. یکی از مفسرانی که از تفسیرش هویداست که به خوبی بر منابع دینی اهل کتاب تسلط کامل دارد، "رشید رضا" است. او معتقد است که تثلیث، باور مشرکان می باشد که می خواهند تثلیث واقعی را با توحید راستین بیامیزند. وی می گوید: برای آشناسدن با باورهای مسیحیان باید کتاب های آنها را بررسی و با آنها درباره باورهایشان گفت و گو کنیم. که این کار در مفسران متقدم کمتر دیده شده است (28).

نصاری ادعا کرده اند دینی که به مسیح (ع) نسبت داده اند از همه کتابهای پیامبران بنی اسرائیل گرفته شده است در حالی که هیچ چیز آشکار و پنهانی در کتابهای پیامبرانی که پیش از مسیح بوده اند وجود ندارد زیرا همه پیامبران خدا موحد بوده اند، مسیحیان در ریشه باورهای خود - که تثلیث نام دارد - نوشته ای از سخنان حضرت عیسی (ع) ندارند، کلیسا پس از ورود به مسیحیت کنستانتین، تمام آیین ها را در خود گرفت و قانون مسیح (ع) را لغو کرد. تثلیث چیز جدیدی نیست بلکه یک گفته قدیمی است که قرن ها قبل از مسیحیت توسط ملت های مختلف منتشر شده که در میان مشرکان بوده است، این آموزه، بت پرستی است که بت پرستان گرویده به مسیحیت آن را به این دین منتقل کردند، شواهد موجود در کتب تاریخی و بناهای تاریخی به طور قطع مشخص می کند نصاری آن را از تثلیث یونانیان، رومی ها، مصریان باستان، برهن ها، بودایی ها و مشرکان باستان گرفته اند (28). بعضی از مفسران قرن پانزدهم همچون طباطبایی، مکارم، جوادی آملی و دروزه این گفته رشید رضا را تأیید می کنند. یکی دیگر از مفسرین معتقد است: آنچه از تاریخ اثبات شده این است که تثلیث با مسیحیت اولیه نبوده مسیحیان موحد تا بعد از قرن ششم میلادی با وجود همه آزار و اذیت ها توسط امپراطوری های روم، مقاومت کردند، و تثلیث در دوره های مختلف تاریخ با مشرکان وارد مسیحیت شد و از ادیان مصر باستان گرفته شده است (33). ابن عاشور نیز معتقد است تثلیث از اعتقاد مسیحیان یونان باستان وام گرفته شده است. اغراق در تقدیس مسیح آنها را به این توهم کشانده است که شناخت خدا با مسیح متحد شده است. سپس آموزه حلول پدید آمده است؛ یعنی حلول خدا در مسیح (23). حلول پدر در پسر انجام می شود در نتیجه روح القدس پدید آمده است و هر یک از این سه، در حالی که همانند یکدیگرند، از هم جدا نیستند (29). الله با هر یک از پدر، پسر و روح القدس منطبق است؛ چون در ابواب گوناگون انجیل ها به چشم می خورد که اب "اله"، ابن، "اله" و روح، "اله" است و "اله" هم زمان که یکی است، سه چیز است و این محال است که یک چیز هم زمان که یکی است، سه چیز باشد و عقل سلیم این معنا را نمی پذیرد.

بسیاری از مبلغان مسیحی به این حقیقت اعتراف کرده اند که این مطلب از مسائل لاینحلی است که از مذاهب پیشینیان به یادگار مانده است، و گرنه با روش های علمی درست در نمی آید (27). اگر می بینیم نصاری قائل به سه خدایی شدند علتش همین کلمات انجیل هاست، منظور نویسندگان انجیل ها این بوده هم توحید را که مسیح در تعالیمش آورده را حفظ کنند و هم پسر بودن مسیح را برای خدا حفظ کنند (27). سوالی در ذهن شکل می گیرد، پس چگونه می توان میان یگانه پرستی و سه گانه پرستی را جمع کرد. نصاری معمولاً می گویند این مسئله را نباید با مقیاس عقل پذیرفت بلکه با مقیاس تعبد و دل باید پذیرفته شود، و از اینجاست که مسأله بیگانگی «مذهب» از «منطق عقل» شروع میشود (3). مسیحیان آموزه تثلیث را درک نکرده اند، دانشمندان و روشنفکران آنها اعتراف می کنند که ما اعتقاد داریم ولی نمی فهمیم و قادر به توضیح آن نیستیم (28, 33). اگر چنین است پس چگونه میلیون ها مسیحی آن را پذیرفته اند؟ قول به تثلیث که جمله «ان الله ثالث ثلاثة» در بردارنده آن است، نکته ای نیست که عامه مردم

بتوانند درستی و نادرستی آن را دریابند؛ از این رو، بیشتر آن را به طور تعبدی و طوطی وار همچون یک باور مذهبی پنداشته‌اند، نه اینکه معنایش را دریافته یا در پی دانستن آن برآمده باشند. تثلیث در ذهن عامه مسیحیان، جنبه تعارف و تشریف دارد و معنای واقعی تثلیث را در نظر ندارند، ولی علمای آنها همان معنای واقعی تثلیث را باور دارند (27). بسیاری از معتقدان تثلیث به اصل مطلب پی نبرده‌اند، و گرنه به آن ایمان نمی‌آوردند. چگونه می‌شود که خدا، عیسی و روح القدس هر سه خدا باشند و در عین حال خدا یکی باشد (1).

خداوند به آن گروه از مسیحیان تثلیث گرا که عالم‌آعامداً آن را به زبان می‌آوردند و توبه نمی‌کنند، عذاب را وعده داده است چون گرفتار شرک شدند، پس بسیاری از مسیحیان که تنها از روی تقلید صرف یا تعبد محض به تثلیث معتقدند، مشمول وعده یاد شده نیستند (1). بعضی از مفسران مانند طبرسی، طوسی، فخر رازی و قرطبی در تفسیر خود چنین تصور کرده‌اند که «ان الله ثالث ثلاثة» درباره فرقه دیگری به نام «ملکانیه» و «نسطوریه» است که قائل به سه گانگی هستند اما اعتقاد به تثلیث در میان همه مسیحیان عمومیت دارد (3). بنابراین در دوره معاصر نظر همه مفسران بر این است که اعتقاد به تثلیث در میان همه مسیحیان عمومیت دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

پس از بررسی دیدگاه‌های مفسران در دوران گوناگون درباره «یا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ..... وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً» در آیه ۱۷۱ سوره نساء و «إِنَّ اللَّهَ تَالِثٌ ثَلَاثَةً» در آیه ۷۳ سوره مائده درباره تثلیث، در روندی هماهنگ و به ترتیب تاریخی بررسی و مقایسه تفاسیر با هم، چگونگی تطورات در دیدگاه‌های مفسران را می‌توان چنین بیان کرد:

۱- دیدگاه مفسران دوره متقدم: به طور کلی تمامی مفسران این دوره مخاطب "یا أَهْلَ الْكِتَابِ" را نصاری می‌دانند. لکن گروهی از مفسران با توضیحات بیشتر، مخاطب یا اهل الکتاب را یهود و نصاری می‌دانند که درباره حضرت عیسی (ع) غلو کرده‌اند غلو یهودیان درباره حضرت عیسی (ع) پایین آوردن ایشان از جایگاهش و او را فرزندی نامشروع دانستن؛ و غلو نصاری در بالابردن حضرت عیسی (ع) بیش از اندازه و او را خدا یا پسر خدا و یا یکی از خدایان سه‌گانه دانستن بیان کرده‌اند گروهی دیگر از مفسران بدون ذکر مخاطب صرفاً به اعتقاد نصاری پرداخته‌اند. درباره مفهوم و مصداق «و لا تقولوا ثلاثة» بیشتر مفسران این دوره، معتقدند که نهی خداوند نسبت به نصاری می‌باشد، یعنی نگوید خدایان سه هستند و ما سه خدا داریم. مفسرین به استناد آیه ۱۱۶ سوره مائده بر این باور هستند که نصاری، الله، حضرت عیسی (ع) و مادرش مریم (ع) هر سه را خدا می‌دانند. در عین حال تعدادی از مفسرین درباره معنی «و لا تقولوا ثلاثة» اینگونه نظر می‌دهند که برخی معتقدند این معنی که "نگوید خدای ما سه خداست" صحیح نیست، زیرا نصاری به سه خدا اعتقاد ندارند بلکه می‌گویند: خدا یکی و دارای سه عنصر پدر، پسر و روح القدس است. بعضی از مفسرین می‌گویند نصاری سه فرقه شدند: بعضی حضرت عیسی (ع) را خدا می‌دانند (یعقوبیان)، بعضی حضرت عیسی (ع) را پسر خدا می‌دانند (نسطوریان) و بعضی الله را یکی از خدایان سه‌گانه می‌دانند (اسرائیلیه یا ملکائیان). درباره مضمون «ثالث ثلاثة» و اقاویم ثلاثة دیدگاه مفسران متقدم بر این است که مسیحیان جوهر واحدی را قبول دارند که سه اقنوم پدر (ذات)، پسر (علم) و روح القدس (حیات) می‌باشد و بین مسیحیان مشهور است که مسیح از طرف پدر لاهوتی و از طرف مادر ناسوتی است. مفسران متقدم "روح القدس" را جبرئیل؛ انجیل و روحی که در حضرت عیسی (ع) دمیده شده است، می‌دانند.

۲- دیدگاه مفسران دوره میانه: مفسران این دوره نیز نصاری را، مخاطب "یا أَهْلَ الْكِتَابِ" می‌دانند و با تایید دیدگاه مفسران متقدم، درباره مفهوم و مصداق «و لا تقولوا ثلاثة» بر این اعتقادند: آنچه از مذهب نصاری بدست می‌آید آن است که ذات خداوند دارای اوصاف سه‌گانه است، ولی آنچه ایشان صفت می‌دانند، در حقیقت ذات است، چون آنها حلول خدا در حضرت عیسی (ع) و مریم (ع) را جایز دانسته‌اند و با وجود این آنها را دو

شخص مجزا می‌پندارند. درباره مضمون «ثالث ثلاثه» و اقانیم ثلاثه مفسران می‌گویند نصاری برای باورند: یک ذات با سه اقنوم پدر(ذات)، پسر(کلمه) و روح القدس (حیات) وجود دارد که این سه یک خدا هستند، و این از نظر عقلی کاملاً باطل است. مفسران میانه درباره "روح القدس" توضیحات بیشتری داده و کمی مشابه با دوره متقدمان روح القدس را جبرئیل، انجیل، اسم اعظم خداوند و روحی که در حضرت عیسی(ع) دمیده شده است می‌دانند.

۳- دیدگاه مفسران دوره متأخر: مفسران سده دهم و یازدهم خطاب "یا أَهْلَ الْكِتَابِ" را یهود و نصاری می‌دانند که درباره حضرت عیسی(ع) غلو کرده اند. نظر یکی از مفسران بر این است که یهودیان عزیر را ابن الفاعل می‌گویند و نصاری حضرت عیسی(ع) را خدا یا پسر خدا و یا ثالث ثلاثه می‌نامند. مفسرین قرن دوازده و سیزده اشاره به مخاطب اهل کتاب نداشته و در تفسیر آیه به اعتقادات نصاری پرداخته اند. در باره مفهوم و مصداق «لا تقولوا ثلاثه» مفسران در این دوره دیدگاه جدیدی ارائه نداده اند ولی در قرن سیزدهم علاوه بر توضیح فرق نصاری بر این نکته تاکید داشته اند که ما در چهار انجیل دقت کردیم و متوجه اختلافات زیادی درباره حضرت عیسی(ع) شدیم گاهی او را "پسر انسان" و گاهی او را "پسر خدا" و گاهی او را "پسر رب" توصیف کرده اند و این تناقض آشکاری است. درباره مضمون «ثالث ثلاثه» و اقانیم ثلاثه همه مفسران می‌گویند: اکثر نصاری به اقانیم ثلاثه که شامل: اب(خدا یا ذات یا وجود)، ابن(عیسی یا کلمه یا علم) و روح القدس (حیات) که الوهیت بین آنها مشترک می‌باشد، معتقدند و نصاری برای باور هستند که خداوند جوهر واحد است و اقانیم صفاتی برای ذات قدیم است که سه اقنوم دارد. . لکن این احتمال وجود دارد که مقصود از پدر اصل و مبدأ باشد. مفسرین متأخر در باب حقیقت "روح القدس"، عموماً همان مطالب قرون گذشته را به صورت مختصر و کلی مطرح نموده اند. درباره تثلیث و چگونگی ورود آن به مسیحیت در دوره متأخرین نشانه‌هایی از ارجاع مفسران به کتب مقدس و انجیل‌های چهارگانه دیده می‌شود. اینان گفته‌های نصاری را باطل می‌دانند و معتقدند که هیچ پایه‌ای در انجیل ندارد و همه برآمده از تحریف مفسران انجیل و دستکاری‌های آنها می‌باشد

۴- دیدگاه مفسران دوره معاصر: مفسران با در نظر گرفتن قرینه‌ها و سیاق آیه، مخاطب "یا أَهْلَ الْكِتَابِ" را نصاری ذکر می‌کنند. درباره مفهوم و مصداق «لا تقولوا ثلاثه» آورده اند که: منظور از کلمه «ثلاثه» پدر، پسر و روح القدس می‌باشد. یکی از مفسرین می‌گوید: شاید این یک شعار برای مسیحیان در دینشان بوده است مانند کلمه شهادت در میان مسلمانان. مفسران این دوره در معرفی فرقه‌های نصاری، فرقه‌های ملکیه و نسطوریه باستان را کاتولیک و پروتستان معرفی کرده اند. درباره مضمون «ثالث ثلاثه» و اقانیم ثلاثه در این دوره مفسران معتقدند: نصاری می‌گویند: خدا مجموع سه اقنوم و الله یکی از این سه می‌باشد. آنها گروه سه نفره را با عبارت پدر(خدا یا ذات یا وجود قدیم) که منشأ موجودات می‌باشد و پسر(حضرت عیسی(ع) یا علم یا کلمه) که مدیریت همه قوای ذهنی از اوست و روح القدس (حیات) که ایجاد جهان فیزیکی از اوست معرفی می‌کنند. مفسران در این دوره اعتقاد نصاری به حلول خداوند در حضرت عیسی(ع) و نتیجه این اتحاد را به وجود آمدن روح القدس بیان کرده اند. نصاری آنچه در کتاب مقدس درباره صفات خدا وجود دارد را به اقنوم تفسیر کرده اند. مفسرین درباره معنی "اقانیم" که جمع اقنوم است، آنرا "اصل و شخص" معنا کرده اند و معتقدند اگر نصاری مراد و معنای اقانیم را صفات خدا، مانند رحمان، رحیم بگیرند سخن آنان از باب توحید است در حالی که آنها معنای اقانیم را «اصل و شخص» گرفته اند. بنابراین قائل شدن به اقانیم سه گانه توسط نصاری از باب تعدد خدایان است نه از باب توحید.

در دوره معاصر مفسران "روح القدس" را جبرئیل یا روح الامین، روح وحی که خداوند متعال به وسیله آن از پیامبران خود حمایت می‌کند و فرشته‌ای برتر از جبرئیل و میکائیل می‌دانند. و معتقدند روح القدس در سنت اسلامی کارکردهای ویژه‌ای دارد و اینکه روح القدس همان جبرئیل است محل بحث است. در این دوره نیز درباره تثلیث و چگونگی ورود آن به مسیحیت مفسران علاوه بر مطالعه منابع مسیحیت و کتب تاریخی، با مناظره با پژوهشگران و مبلغان مسیحی سعی در پاسخ به شبهات داشته اند آنها معتقدند تثلیث چیز جدیدی نیست بلکه یک گفته قدیمی است که قرن‌ها قبل از

مسیحیت توسط ملت‌های مختلف (یونانیان، رومی‌ها، مصریان باستان، برهمن‌ها، بودایی‌ها و مشرکان باستان) منتشر شده که در میان مشرکان بوده بعد وارد دین مسیحیت شده است.

در یک جمع بندی کلی می‌توان گفت، بیشتر مفسران متقدم و میانه با تفاسیری کم و بیش یکسان، به باور تثلیث اشاره کرده‌اند، ابهام آور بودن تثلیث، با داشتن وحدانیت و عقلانی نبودن آن، یکی از برداشت‌های مشترک بین همه مفسران است این دو دوره (مفسران متقدم و میانه) آنچه را که قرآن بیان کرده است را بسط داده و اشاره نکرده‌اند که این گفتار در کتاب‌های دینی مسیحیان چگونه بیان شده است و نیز در تفاسیر آنها هیچ نشانی از رجوع آشکار به منابع دینی نصاری نیست و محور توضیحات آنها، گفته‌های مسلمانان است.

در تفاسیر سده سیزدهم، ارجاع و بهره‌گیری آشکار از منابع دینی مسیحیان توسط مفسران آغاز می‌شود. در سده چهاردهم، مفسران با مراجعه به کتاب‌های دینی مسیحیان و با بحث و بررسی و پژوهش و مناظره با پژوهشگران و مبلغان مسیحی، به تفسیر این آیات درباره تثلیث پرداخته‌اند. مفسران سده پانزدهم، همانند سده چهاردهم عمل کرده، و در ادامه در پی پاسخ به شبهاتی برآمده‌اند که برخی از آنها درباره تثلیث ایجاد می‌کنند. رجوع مفسران معاصر به منابع دینی مسیحیان را می‌توان در کتاب‌های تفسیری این دوره به وفور دید.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Javadi Amoli A. Tafsir Tasnim. Qom: Isra International Publication Center; 2010.
2. Al-Zamakhshari M. Al-Kashshaf. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi; 1986.
3. Makarem Shirazi N. Tafsir-e Nemouneh. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah; 1992.
4. Tabarsi F. Translation of Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran. Tehran: Farahani.
5. Al-Tusi M. Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
6. Abu al-Futuh Razi H. Rawd al-Jinan wa Rawh al-Jinan fi Tafsir al-Quran. Mashhad: Astan Quds Razavi; 1987.
7. Hawwari H. Tafsir Kitab Allah al-Aziz: Dar al-Basa'ir; 2005.
8. Al-Tabari M. Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Quran. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 1991.
9. Al-Maturidi M. Ta'wilat Ahl al-Sunnah. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 2005.
10. Qumi A. Tafsir al-Qumi. Qom: Dar al-Kitab; 1984.
11. Tabarsi F. Translation of Tafsir Jawami' al-Jami'. Mashhad: Astan Quds Razavi; 1996.
12. Al-Alusi M. Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Quran al-Azim. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1994.
13. Al-Baydawi A. Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 1997.
14. Al-Juhani A. Al-Wajiz fi Tafsir al-Quran al-Aziz. Qom: Dar al-Quran al-Karim; 1992.
15. Al-Kashani F. Manhaj al-Sadiqin. Tehran: Islamiyah Bookstore.
16. Al-Qurtubi M. Al-Jami' li-Ahkam al-Quran. Tehran: Nasir Khosrow; 1985.
17. Al-Shawkani M. Fath al-Qadir. Damascus: Dar Ibn Kathir; 1993.

18. Al-Zuhayli W. Al-Tafsir al-Munir. Damascus: Dar al-Fikr; 1990.
19. Al-Zuhayli W. Al-Tafsir al-Wasit. Damascus: Dar al-Fikr; 2001.
20. Darwaza ME. Al-Tafsir al-Hadith. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami; 2000.
21. Fakhr al-Din al-Razi M. Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 1999.
22. Ibn Kathir I. Tafsir al-Quran al-Azim. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1998.
23. Ibn Ashur M. Al-Tahrir wa al-Tanwir. Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-Arabi; 1999.
24. Abu Hayyan M. Al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir. Beirut: Dar al-Fikr; 1999.
25. Sharif al-Murtada A. Tafsir al-Sharif al-Murtada. Beirut: Mu'assasat al-A'jami; 2010.
26. Qumi Mashhadi M. Kanz al-Daqa'iq wa Bahr al-Ghara'ib. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 1989.
27. Tabataba'i MH. Translation of Tafsir al-Mizan. Qom: Islamic Publications Office; 1996.
28. Rashid Rida M. Tafsir al-Manar. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 1993.
29. Mughniyeh MJ. Translation of Tafsir al-Kashif. Qom: Bustan-e Ketab; 1999.
30. Ibn Atiyyah A. Al-Muharrar al-Wajiz. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 2001.
31. Jorjani H. Jala al-Adhan wa Jala al-Ahzan. Tehran: University of Tehran Press; 1999.
32. Maybodi A. Kashf al-Asrar wa Uddat al-Abrar. Tehran: Amirkabir; 1992.
33. Sayyid Qutb. Fi Zilal al-Quran (In the Shade of the Quran). Beirut: Dar al-Shuruq; 2004.